

Прігарін О.А.

«КОЗАЦТВО В ТУРЕЧЧИНІ» М.ЧАЙКІВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ В ОТТОМАНСЬКОЇ ПОРТІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

У ХІХ ст. значна частина українського та російського населення турецького Причорномор'я мала славне козацьке минуле. Тоді ще була жива пам'ять про Задунайську Січ - останній Кіш українського козацтва, в різних регіонах Малої Азії та Балкан діяли козаки-старовіри (некрасівці, ігнат-козаки) [1.-С.7] середині ХІХ ст. саме з цих груп, а також польських втікачів утворилося «Оттоманське козацьке військо». Це штучностворенне козацьке формування відображає майже усі суперечливості того часу. Його автором та керівником був Михайло Чайківський (Чайка, Мехамед Садик Паша). Ці події середини ХІХ ст. не менш авантюристичні і яскраві, як і біографія самого лідеру - вихідця з України, польського революціонера, авторитетного чиновника Оттоманської Порти і талановитого белетриста.

Факт створення та існування «Оттоманського козацького війська» або «Добруджанських козаків» дуже рідко згадується у дослідженнях другої половини ХІХ - початку ХХ ст. А зараз він і взагалі майже зникає з уваги дослідників.

Через брак турецьких матеріалів майже єдиним джерелом з історії «Оттоманського козацького війська» (1851-1857) залишається праця «Козацтво в Туреччині» [2.-С.1-391]. Ця збірка була зроблена власно М.С. Чайківським у 1856-57 рр. Таким чином, слід констатувати, що головний ідеолог оттоманського козацтва виявляється і першим його історіографом. За характером робота Чайківського є компіляцією різних за характером матеріалів. До неї увійшли і спогади автора, і матеріали з історії Добруджі, її населення, і оригінальні документи, і фольклорні записи, і літературно-історичні студії. Не можна не відмітити певну тенденційність у викладенні подій та розгляду історичних сюжетів, яка дуже часто приводила до фактичних помилок.

Саме цю тенденційність та наявність багатьох фактографічних недоліків відзначали дослідники другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Наприклад, за твердженням Хв.Вовка «невиразні і відірвані відомості цього письменника... до такого ступеня заплутані і тенденційно оброблені, що не можуть мати ніякого значення без самої ретельної перевірки кожного з наведених ним фактів» [5.-С.29]. Проте, слід вказати, що Хв.Вовк писав це про історіографічні погляди М.С.Чайківського, тобто його спроби розв'язати історичне минуле Задунайської Січі.

Те, що стосується подій середини ХІХ ст., то автор як активний їх учасник залишається дуже цінним, хоча і амбіційним інформатором. Джерелознавчу цінність для сучасного дослідника, насамперед, мають історичні документи, більшість з яких є унікальними. На їх підбір у єдину збірку, щоправда, також вплинули політичні та історіографічні погляди М.С.Чайковського.

Ці моменти з'ясувалися в історіографії вже на початку ХХ ст. Так, наприклад, матеріали збірки як джерело активно використовував такий авторитетний дослідник козацтва як Олександр Рябінін-Склярєвський [4.-С.7-34; 5.-С.40-71; 6.-С.65-83]. Однак, на жаль, у подальшому з уваги дослідників майже випадає як сама історія «Оттоманського козацького війська», так і оригінальне джерело щодо його вивчення.

Про них згадується лише у контексті вивчення історії Задунайської Січі [1.-С.4, 107] або в зв'язку з яскравою біографією самого автора [7.-С.94-97]. При цьому більш цитуємою і відомою виступає ще більш суб'єктивна праця М.С.Чайківського - спогади-виправдання, які вже написані та надруковані їм після повернення до Росії - «Записки» [8.-С.33-35].

На наш погляд, сама по собі історія нащадків козаків у середині ХІХ ст. заслуговує спеціальної уваги та дослідження. Виходячи з цього, ми вважаємо за доцільне повернення до наукового обігу майже забутого джерела. На сучасному етапі було б корисним перевидати його повністю з перекладом (з польської) і науковим коментарем. Після цієї роботи, а також за результатами наступних пошуків джерел можливо було б дослідити цей оригінальний сюжет історії української, російської та польської діаспор Туреччині.

Мета цього попереднього повідомлення з'ясувати основні моменти створення та діяльності «Оттоманського козацького війська», а також анотувати малодоступне для українських вчених джерело.

Щоб зрозуміти факт створення такого козацького формування у Туреччині потрібно зупинитися на особистості лідера і автора джерела, яке анотується.

М.С.Чайківський народився 29 вересня 1804 році в родині Бердичевського поміщика. Після отримання освіти в пансіоні Уолсі (Бердичів) та Решил'євському ліцеї (Одеса) його захоплює літературна творчість. Збереглися свідчення, що він вважав себе учнем Гулака-Артамовського, який викладав у нього в пансіоні [9.-С.103; 7.-С.94]. Разом з тим, він бере активну участь у польському повстанні 1830-1831 років. Приєднується він до повстанців вже тоді, коли всім була зрозуміла його поразка. Після цих подій, Михайло Чайковський опинився в еміграції у Парижі, де його і відзначив лідер польської еміграції – князь Адам Чарторижський (Чарторийський).

Той з метою будь-якими засобами ослабити Росію йде на союз з турецьким урядом. Для координації сумісних дій А.Чарторийський направляє до турецького візира Петрев-Паши свого представника – Чайківського (або Чайку, як він волів називатися на Сході). Той із захопленням сприйняв таку пропозицію, бо, як свідчать сучасники, у Парижі «помирає від нудьги, від якої його не врятовувала ані література, ані одруження на французьки, ані діти» [9.-С.109].

Діяльність Чайки як чиновника Оттоманської Порти була дуже активною і різноплановою [10]. «Польський агент» Михайло Чайківський наприкінці 1850-го року, приймаючи мусульманство, стає «Мехамед Садик», тобто «Михайло Вірний». Займаючись різними «державними» справами, він створив величезну конспіративну мережу, яка надавала оперативну достовірну інформацію на користь А.Чарторийському та французькому уряду [9.-С.95].

Вже з 1841 - 1842 рр., коли М.С. Чайківський вперше мандрував Добруджою, у нього виникла думка про об'єднання українського населення минулої Задунайської Січі та Раї з релігійними дисидентами - некрасівськими козаками та липованами в єдине козацьке формування. Метою такого об'єднання він бачив антиросійську діяльність та допомогу польському та українському революційному руху. Це мало стати, на його думку, прототипом панслов'янської організації, яка боролася би з російським урядом.

Він мріяв відтворити Річ Посполиту та, водночас, виступав за незалежність України. Протягом 1845 - 1847 рр. він займався неймовірними містифікаціями й авантюрами. То він розпускав чутки про нібито оживанні великого князя Костянтина Павловича (роль якого він погоджувався зіграти особисто), то пропонував урядам Європи розвернути кампанію на захист української незалежності на чолі з гетьманом (знов таки цим новим Богданом Хмельницьким мав виступити Чайка). Однак, так чи інакше він не відмовлявся від ідеї утворення єдиного фронту з православного населення Туреччини [7.-С.95-96].

Однак цю ідею спочатку не підтримали ні офіційні кола, ні саме «козацьке» населення. В умовах подій 1848 року в Європі, М.С.Чайківський та його товариш Сідор Сидорович Равський в Добруджі зустрілися з отаманом козаків-некрасівців - Йосипом Семеновичем Гончаром (Гончаровим) [11.-С.64-65, 163-165].

Сама ця зустріч поклала основу створення майбутнього війська. Сам М.Чайківський бачив мету його у «відтворенні козацької народності в Південній Русі, або, як найменше, утворення з Добруджі самостійної козацької держави під моїм керівництвом як султанського васала» [7.-С.108-109].

Захищаючи інтереси липован і некрасівців Добруджі, їхню старообрядницьку віру, Й.Гончар шукав соратників серед різних осіб. Серед його «тимчасових» союзників були і царські особи Європи, і революціонери (наприклад, О.І. Герцен), і чиновники Оттоманської імперії. Зі слів В.Кільсієва, «Гончаров зрозумів, що Чайківський при великій силі у Порти та вирішив його триматися» [9.-С.107].

І певною мірою ці моменти виправдалися. Садик Паша допоміг старовірам в утворенні їхньої трехчиної церковної ієрархії (т.зв. Білокриницької) і у легалізації її в Туреччині [11.-С.294, 311-316]. В свою чергу, коли створювалося «Оттоманське козацьке військо», до його складу змушені були увійти некрасівці на чолі з Й.Гончаровим та його помічниками: Михайло Носом, Марковенком і Шмаргуном [9.-С.108-109].

Ця «рекрутчина» була негативно сприйнята некрасівцями, які знаходилися на своєрідному козацькому положенні (не сплачували податки, мали самоврядування внутрішньо-громадського життя, виконували прикордоно-патрульні та поліцейські обов'язки та виставляли під час військових дій власні формування). Щодо липован та українців Добруджі, то і вони без ентузіазму відносилися до служби в «Оттоманському козацькому війську». Якщо для некрасівців це був перший крок до скасування козаччини, то для українців і липован це був не виправданий формальний рестітут минулих традицій.

Це напівлегальне об'єднане, яке було створено Садик Пашою на свій ризик, було признано офіційно Оттоманською Портою лише у 1853 році. Після початку черговій війни з Росією (т.зв. «Кримської кампанії»), турецький уряд був зацікавлений в цьому формуванні. Крім того, ідею такого війська активно почали підтримувати французьські союзники.

Крім некрасівців, липован і українців до складу війська були зараховані польські емігранти, яких багато скупчилося у Добруджі та біля Стамбулу (містечко Адамополь). Їм і були надані майже всі офіцерські посади. Вони не лише без належної поваги ставилися до традицій «некрасівського та руснацького» населення, але й самі грабували це населення, бешкетували та пиячили. Все це дискредитувало і без того не особливо привабливу ідею існування війська.

Військо складалося з двох полків [8.-С.354-357]. Першим (біля 750 осіб) керував власно Садик Паша, а ось другим (біля 450 драгун) - граф Замойський, який теж був представником польської еміграції у Парижі. Всі команди в його війську віддавалися на слов'янських мовах до 1870 року. Коли турки спробували скасувати це право, то Садик Паша подав у відставку [9.-С.97].

Під час війни 1853-1856 рр. Оттоманські козаки, підготовлені згідно з французьким військовим регламентом, прийняли активну участь у подіях на Дунаї. Так, наприклад, перший полк займався партизанськими бійками проти підрозділів на чолі з Паскевичем в травні 1854 року, під час облоги ними Силістри [7.-С.95-96]. Коли турки зайняли північну Добруджу та пониззя Дунаю, Садик Паша деякий час перебував комендантом Бухаресту, а його полки оберігали кордони. Садик Паша уникнувши пересилки його козацтва на Кавказ, вважав, що він продовжував відстоювати інтереси Польщі саме на південних кордонах Росії.

Однак ці заслуги швидко були забути після закінчення війни. Українські і російські поселення, які увійшли до складу війська, були обкладені *бейликом* (фіскальна повинність, яку вони до того не сплачували), за три роки з них вимагали *харачь* (податок на утримання війська, рекрутчину).

Разом з тим, сам Чайка став ще більш авторитетним чиновником. Султан Абдул-Меджид надав йому звання фєріки (дивізійного генерала) і призначив намісником Румелії (європейських територій Оттоманської Порти). Той розробив проект колонізації нижнього Подунав'я, який і впроваджував у життя.

Водночас, від діяльності Чайки відмовилися його союзники - польська еміграція у Парижі. Ще під час війни його діяльність високо оцінив Адам Міцкевич, який приїзжав до Туреччини. Але після закінчення війни отаман залишився сам на сам зі своїми козаками та турецьким урядом.

Далі внутрішня криза у війську в обставинах зміщення акцентів у геополітичній ситуації призвела до ліквідування не лише «Оттоманського козацького війська», але і козацького положення їх складової частині - некрасівців (1864 р.). В багатьох бувальщинах та казках некрасівці Садик Пашу не жалують за «рекрутчину», за те, що він спробував козаків переробити на аскерів (солдатів). Ось, наприклад, як про це згадується в одному із історичних

придань, яке записав В.Ф.Тумилевич [12.-С.217] через 80 років після вищезазначених подій:

«Был такой человек в Турции - Садык-паша..., так он принуждал нас, чтобы мы аскрерами были. Такое дело нам не понравилось. Мы казаки, какие мы аскеры? Круг Войска Кубанского, старики тогда приговорили: «Не подписываться в аскеры и на службу до турка не ходить». Как отказались наши отцы служить, турка задавил налогами».

Частина минулих оттоманських козаків, українського та російського походження, після скасування кріпацтва переселилася до Росії (Бессарабія, Херсонщина, Приазов'я, Кубань) [таб. 22а].

Розчарування самого Чайковського в ідеї створення козацької держави співпало з подіями польської революції 1863-1864 рр., яку він вважав тактично не підготовленою. В 1872 році через графа М.П.Ігнат'єва (російського посла у Туреччині) М.Чайківський отримав дозвіл Олександра ІІ на повернення до Росії [7.-С.97]. «Отставной генерал-лейтенант турецької службі» переїхав до Києва і отримував пенсію і від султана, і від царя. В 1873 році прийняв православну віру та купив маєток Борки на Чернігівщині. Тут він підготував свої спогади-записки, які були видані вже після його смерті у часопису «Киевская старина». В 1886 році він закінчив життя самогубством.

Потрібно сказати, що уряд Порти спробував відтворити козацтво під час війни з Росією в 1877 році [7.-С.97]. Однак, Чайківський відмовився повертатись, а населення колишніх станиць оттоманського козацтва не сприйняли цю ідею взагалі.

В умовах піднесення та вдач (1857 рік) і створив свою збірку М.Чайківський - «Козацтво в Туреччині». Вона складається з трьох значних розділів.

Перший з них - історичний екскурс в минуле населення, яке увійшло до складу «Оттоманського козацького війська». Спочатку автор-укладач друкує «Лист Х. Козака Оттоманського до земляка» (List X., Kozaka Ottomanskiego, do Krajowca). Цей лист повний захоплення щодо факту існування та діяльності «Оттоманського козацтва». Анонім звертається до свого товариша, який мешкає в Україні. Він описує створення козацтва, а також заохочення українського і польського населення вступати до нього для можливості боротьби з Російським урядом. Цей лист друкується українською мовою латинськими літерами, а також додається переклад польською.

Потім їде «Реляція Даміяна Щербини осавула Кошового» (Relacja Damijana Szczerbiny Asawuly P.Koszowego). Це короткий нарис політичної еміграції до Туреччини українців ХVІІІ ст. Головна увага приділена Івану Мазепі, Пилипу Орліку та їхнім взаєминам з адміністрацією Оттоманської Порти. В цьому нарисі М.Чайківський стверджує, що в результаті діяльності цих українських емігрантів виникає Задунайська Січ. Про історичну необгрунтованість таких поглядів свого часу довів ще Хв.Вовк [3.-С.28-30].

«Спогади запоріжців в Туреччині» (Wspomnienia z Zaporozza w Turcyi). М.Чайківський в Добруджі зустрівся з двома колишніми задунайцями - Семеном Безверхим (останній курінний отаман Блатнеровського куреня,

мешкав у Кючук-Сейменах біля Гірсова) і Степаном Зарембою (останній січовий осавул Запопорозької Січі (?), мешкав у Карагармані). Крім того, ще два минулих задунайця згадуються Чайкою: Завільський (у Дунавці) та Василь Смик (минулий кошовий, у с. Каліка). В їхніх спогадах міститься багато цікавого щодо історії українського козацтва у Добруджі в першій половині XIX ст. Особливо цікаві сюжети про тих, хто залишився у Туреччині після виходу 1828 року під керівництвом Й. Гладкого. Разом зі спогадами, записаними свого часу Хв.Вовком [3.-С.27-66], ці матеріали дозволяють простежити життя українців за Дунаєм.

Далі друкується «Лист Пилипа Орліка до запорожців» (Filipa Orlika Hetmana list do Zaporozcow) з архіву родини Чарторийських. Він наводиться як доказ раннього виникнення Задунайської Січі. Однак, відоме, що турецький дозвіл на влаштування Січі стосувався Олешківської Січі, у нижньому Подніпров'ї (1710-1734).

«Про козаків Добруджанських» (O Kozakach Dobrudzkich). В цьому розділу йде розповідь про історію формування східнослов'янського населення Добруджі, яке увійшло до складу козацького війська під керівництвом М.Чайківського. Особливу увагу приділяється історії росіян старообрядців (липован). Цей сюжет був продовжений у наступному розділі «Про старовірів і пошук їм митрополита» (O Starowiecach i odtworzeniu im Biskupow). В ньому зосереджено увагу на створення Білокриницької старообрядницької ієрархії (1846 р.). Роль самого автора-укладача в цих подіях була значною. Він не лише допоміг старообрядцям Добруджі і Буковини в пошуку та проїзді митрополита Амвросія, але й сприяв офіційному визнанню цього церковного об'єднання турецьким урядом [11.-С.311-316].

Майже унікальні відомості містяться у частині, яка має назву «Декілька слів про Некрасівців» (Kilka slow o Nekrasowcach). Ці нащадки донських-козаків в Анатолії, які знаходилися на своєрідному положенні в Оттоманській Порті до 1864 р., залишили нам обмежену кількість джерел про свою життєдіяльність у XIX ст. [13.-С.29-41]. Цей момент посилює джерельну цінність збірки М.Чайківського.

«Від року 1853 до 1857» (Od roku 1853 do roku 1857). Саме в цьому розділі розповідається про організацію «Оттоманського козацького війська», його склад та устрій, а також участь війська в російсько-турецькій війні 1853 - 1856 рр. Навіть з цього короткого нарису бачимо, що різниця між окремими загонами (задунайськими і некрасівськими козаками, липованами та поляками) була дуже принциповою і впливала на дисципліну у війську. Це об'єднання утримувалося лише завдяки особистості Мехамеда Садик-Паши. Зрозумілим є і моменти підтримки турецького уряду в контексті загальноєвропейської політиці того часу - підтримка будь-яких опозиційних антиросійських рухів з метою ослаблення Російської імперії.

До другого розділу збірки М.Чайківський помістив фольклорні та літературні матеріали - пісні та думи у літературній обробці автора-укладача. Основна увага присвячена балканським сюжетам: Матео Рачо («Mateo Raszo, opowiadanie Bolgara Kozaka 1° Pulku»), Діду Байрактар («Dzielo Bajaktar,

powiesc obozowa»), Марта Моміца («Marta Momica, ballada»), ямболійська легенда про Алім-Бейлерб'ю («Legenda Jambolska o Alim-Bejlerbeju»), твір про Мансура-Огли («Mansur-oghlu, powiesc Balkanska»), карнабатьський твір про Кокона Іванка («Kokona Iwanka, powiesc Karnabacka»), козацькі пісні, серед яких особливо виділялися українські («Piosnki Kozackie», «Ukrainki z nutami muzycznemi»). Цей розділ більш має цікавити фольклористів та літературознавців. Багато з пісень супроводжуються нотами. Для істориків цей матеріал має більш ілюстративне значення. Потрібно зазначити, що М.Чайківський виступає у більшості козацьких пісень в образі майже легендарного герою.

Опозиційність Російському уряду та, водночас, єдність між собою усіх представників «Оттоманського козацького війська» доводиться у III розділі. В ньому містяться матеріали з історії українського козацтва, його боротьби з російським урядом.

Відкривається розділ фірманами султана Абдула-Меджида («Firman, Irady Sultanski, oraz dwa listy»). Тут містяться правові документи, на підставі яких діяло «Оттоманське козацьке військо» в середині XIX ст.

Далі можна прослідкувати той резонанс, який мала діяльність козацького формування М.Чайківського, серед польської еміграції в Європі. Своєрідний варіант цього туркофільського панславізму розкривають матеріали епістолярії, які були надруковані у збірці («Nota o Zastepach Polskich, i rozmowy A.Mickiewicza», «List X.A.Czartoryskiego do Hr.Wlad. Zamoyskiego», «List A.Mickiewicza z Turcyi do X.A.Czartoryskiego», «List M.Sadyka-Paszy do A.Mickiewicza», «Tegoz do dawnego towarzysza pulka Jardy Wolyns»). Особистості адресатів (А.Чарторийський, А.Міцькевич) розповідають самі за себе. В цих листах розкриваються плани польських учасників і організаторів козацького війська у Добруджі.

Далі йде короткий нарис історії козацтва в Україні. Тут виявляється головна історіографічна позиція М.Чайківського. Він розглядає козацтво як польсько-тюркський інститут (?), який протягом всього часу свого існування протистояв російському «імперіалізму». Цей матеріал («P.W.Kozacy z Litwa i Polska», «Ugoda Perejaslawska», «Kozacy z Moskwa i Rossyja», «List Attamana Sierko do Hana Krymskiego») завершується загальними оцінками Російського та православного фактору в історії Європи («Kijow i Moskwa w walce o supremacyja duchowna» і «Wyroj Sekt i zrodlo Protestantyzmu»).

Щодо структури козацьких формувань у Добруджі, то її можна відтворити завдяки списку «козаків», які були нагороджені за участь у війні 1853-1856 рр. («Spis wyszlych ze sluzby Kozaczej i zmarlych»). Згідно з ним, «військо козаків Оттоманських» розподілялося на два полки: власно козацький та драгунський. Майже весь командуючий (офіцерський) склад як полків, так і штабу склали поляки.

Потрібно також вказати, що текст супроводжується ілюстраціями. Завдяки ним ми можемо відтворити зовнішній вигляд українських задунайців, липован некрасівців, форму «Оттоманського козацького війська». Збірка відкривається поясним портретом Мехмаеда Садик Паши, намісником Румелії та Отаманом

козаків Оттоманської імперії. Він зображений у стилізованому козацькому костюмі, з мусульманськими зіркою та полумісяцем на кокарді. Як є підстави вважати, це єдине відоме зображення М. Чайківського, що збереглося до нашого часу.

Таким чином, навіть такий короткий огляд праці М. Чайковського показує, що утворення та діяльність «Оттоманського козацького війська» (1851-1857 рр.) є яскравою сторінкою в історії населення Причорномор'я. Незважаючи на штучність цього формування, специфічність його мети та організаційної структури, «оттоманські козаки» під керівництвом М. Чайковського (Садик Паши) були останньою спробою відтворити козацькі традиції серед населення Добруджі.

Утримуючись від детальних історичних оцінок самого війська та його лідера, ми лише підкреслимо важливість його наукового вивчення для розуміння історії української, російської та польської діаспор в країнах Західного Причорномор'я, а також для вивчення своєрідного варіанту панславізму в межах Оттоманської Порти. Першим кроком для такого дослідження може бути перевидання бібліографічного раритету - «Козацтво в Туреччині» М. Чайковського. Враховуючи суперечливість та, іноді - тенденційність автора, таке видання цього джерела має бути обов'язково супроводжуватися науковими коментарями.

Джерела та література

1. Бачинський А.Д. Січ Задунайська (1775 - 1828). – Одеса: Гермес, 1994.
2. Kozaczyna w Turcyi. – Paryz: w drukarni L. Martinet, 1857.
3. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – № 1.
4. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січи // Україна. – 1929, кн. 34.
5. Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січи // Україна. – 1929, кн. 36.
6. Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і пісьменстві // Наукова збірка за рік 1927. (Записки Українського наукового товариства в Києві: Історична секція. – Т. 26. – К., 1927.
7. Борисєнок Ю. Атаман Садык-паша // Родина. – 1998. – № 5-6.
8. Чайковский М. (Садык-Паша). Записки // Киевская старина. – 1891. – Т. 33-35
9. [Кельсиев В.] Очерк истории старообрядцев в Добрудже // Старообрядцы в Румынии. Русские писатели о липованах / Сост. В.А.Липинская. – М.: ИЭА РАН, 1995.
10. Смоховска-Петрова В. Михаил Чайковский – Садък паша и българското Възраждане. – София, 1973.
11. Субботин Н. История так называемого Австрийского или Белокриницкого священства. – Вып. 2. – М.: Тип. Г. Лисснера и Л. Гешеля, 1899.

12. Тумилевич В.Ф. Сказки и предания казаков-некрасовцев. – Ростов-на-Дону, 1961.
13. Прігарін О.А. Козаки-некрасівці на Дунаї: кінець ХVІІІ - перша третина ХІХ ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець ХVІІІ - ХІХ ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. – Одеса: Друк, 2000.